

Георги Гърдев

РУСКАТА "СЕЛСКА" ПРОЗА И ПОЛЕМИКИТЕ ЗА НЕЯ

Най-напред беше полемиката "традиция и новаторство". Тя дойде с първата десталинизация в името на разкрепостяването на творческия дух и излизане зад бариерата на догмата, на търсене на нови пътища. Полемичната жарова отдавна изтля по страниците на вестници и списания, защото спорешите сами се сепнаха и спряха. В същността си схоластичен, спорът изпълни предназначението си — традицията и новаторството отново, след дълго прекъсване, бяха осъзнати като две страни на един и същ процес. Творческият дух като че ли се разкрепости и многопосочните му дирения дадоха неподозирани художествени резултати. Особено в поезията. Единната и монолитна представа за света се разпадна на множество оригинални до дързост гледни точки. В този калейдоскоп от ортодоксални и еретични възгледи се откриха ярки дарования, чиито имена изведоха поетическите рецитали от камерните зали навън — по площадите и стадионите. Мощните им гласове отстояваха нови истини, разкриваха нови трагедии, приканваха към нови хоризонти, с една дума, рушаха "табута". И резонансите от тия рецитали се долавяха далече извън границите на Русия. И Стефан Цанев четеше свои стихове там.

Постепенно всичко утихна. Поетите мъчително откриваха за себе си дълбините на непознатите дотогава светове на низвергнатите Пастернак, Цветаева, Ахматова и попадаха в бездната на страдащата руска душа, където оголената патетика на комсомолския ентузиазъм се претопи. Осъзнаха, че хоризонти всъщност е нямало и потърсиха изход от затвореното пространство. Патосът се превърна в порив за светлина или във философски размисъл, който търсеше измеренията на необяснимото. Поезията се обърна към хоризонтите на "светлото минало", за да стигне в отстояването на своето аз до концептуализма и метареализма, който М. Епштейн определя "не само като "метафизически", но и като "метафоричен"¹¹ — двете крайни точки, до които стигна днес съветската поезия. Полярната им противоположност не означава взаимно отрицание, защото "ако изхвърлим едното или другото съвременно течение (...), ще се прекъснат каналите, свързващи ни със символизма, футуризма и с обериутите"¹².

Творчеството на един от най-спорните съвременни поети — Юрий

Кузнецов — е характерна илюстрация на казаното дотук. Наричат лириката му "притчова", "митотворчество", "сънотворчество"³ и как ли не. Но ако проследим хронологически названията на стихосбирките му, ще се убедим колко точно е пресъздавана поетическата атмосфера през годините, за които става дума: "Буря" (1966) — за 25-годишния начеващ поет страстите още не са утихнали; "В мен и наоколо простор" (1974) — хоризонтите около нас все още не са мираж, но погледът вече е обърнат и към пространствата на душата, за да се осъзнае твърде скоро, че "Крайт на света — зад първия ъгъл" (1976) и че просторите извън нас са били сън; веднага след това — "Насред пътя дошла, се озърна душата" (1977), т. е. — накъде в безизходицата? После идват още по-показателните: "Ще оставя на воля душата" (1981) и "Руски възел" (1982).

А какви са процесите на прозата от 60-те години насам?

В началото на периода и дълго след това доминира все още темата за войната, но успоредно с нея все по-властно настъпва "селската" тема. Появява се и "лирическата" проза, която се обособява не толкова тематично (обект на вниманието ѝ е човешкият микросвят, оттук — засиленият психологизъм), колкото с емоционалната си обогатеност. "Лирическата" проза прониква в двата най-обемни тематични кръга — литературата за войната и за селото. Но истинските ѝ успехи са в сферата на все още "тихата" градска проза.

Широкото настъпление на селската тема отново разбуди полемичните страсти. Този път се развихриха около въпроса "селска" ли е прозата, чийто основен обект на изображение са руското село и човекът в него? Писателите се обиждаха от определението "деревенщички", защото съзнаваха, че в произведенията си повдигат общочовешки проблеми: личност—общество, цивилизация—природа, история и съвременност, съвременност и бъдеще и т. н. Приписваха им "битоописателство" и умиление пред патриархалното, а всъщност те възкресяваха потъпкани изконни духовни ценности: преклонение пред прамайката природа, култ към труда и земята, вяност към паметта на предците, духовно единство с родния край, вяра в доброто у човека и пр. (Аналогични процеси започнаха и у нас. След излизането на най-значителното произведение на селска тема — "Корените" на В. Попов, критиката определи тези процеси като "коренотърсачество". Сполучливо, доколкото отразява стремежа на писателите да събудят п а м е т т а на съвременния човек за идващите от вековете нравствени ценности.)

В края на 70-те години "селската" проза вече беше мощно течение с безусловно водещо място в руската литература. Съвършено различни творчески индивидуалности — В. Шукшин, В. Распутин, Е. Носов, Ф. Абрамов, В. Белов, В. Астафиев, М. Алексеев, Б. Можаяев и др. — се обединяваха от общия стремеж да се осмислят битието на съвременника и моралът не само на отделния човек, а и на обществото, което може да потиска или да освобождава духа. Търсеха и отразяваха трагичното разминаване между с и с т е м а т а от общочовешки духовни ценности и системата, по която беше организиран животът. Въпросът

на Шукшин "Какво става с нас?" започна да звучи по-тревожно: "Какво с т а н а с нас?" Ако използваме метафорите на поета, можем да кажем, че "насред пътя дошла, се обърна душата", тревожна и обърквана, за да види ужасена, че "краят на света е зад първия ъгъл". Обещаните светли хоризонти са помръкнали, невъзможна е крачката напред, без целебното за духа обръщане "към светлото минало". Осъзнали драмата, писателите насочиха вниманието си към руското село, защото там трагедията беше най-потресаваща, а нравствено-ценностната скала на миналото — най-добре запазена. Това засили интереса на читателите към "селската" проза, а най-талантливите нейни представители с високохудожествените си произведения утвърдиха водещото ѝ място в литературния процес.

Настъплението на "селската" проза предизвиква все по-яръстната реакция на догматичната критика не само защото откровено пренебрегва соцреалистическите концепции за "положителния герой", за революционната романтика и партийността в литературата, но и защото започва оформянето на цялостна представа за трагичната съдба на руското село. И още — поставяйки изконните нравствени стойности над тясно партийните или класови интереси, писателите "деревенцики" изместват ценностната скала и оголват безсмислената жестокост на насилствено предизвиканите процеси в селото, на глада, нищетата, безправията и обезлюдяването — доскоро теми табу. Изостря се и борбата между отрицателите и защитниците на тази проза. "Доскоро — пише Вл. Воронов — никога от съветските критици не се съмняваше в това, че нашият народ е съдружество на работническа класа, колхозно селячество и трудова интелигенция."⁴ С това "доскоро" се подчертава началото на "селската" проза и разрушителните тенденции (по отношение на вкаменената соцреалистическа концепция), заложили в нея. Познатото подреждане на класите в социалната йерархия е отправна точка за по-нататъшните разсъждения на критика. "Обаче някъде във втората половина на 60-те години в редица критически статии на В. Чалмаев, П. Глинкин, публикувани предимно на страниците на "Млада гвардия", се появиха твърдения, подлагащи на съмнение този крайъгълен принцип на социалистическото общество"⁵.

Всъщност Воронов воюва за понятието народ от ждановски позиции. Отричайки "споменатите критици", той старателно избягва да назове писателите, които са автори на най-значими произведения, защитаващи новата концепция. И аргументите, с които се оборва тезата на "споменатите критици", са в стила на избраната позиция: "Забравяйки, че повече от половината съветски хора днес живеят в града, поклонниците на мужишката "душевна сила" уверяваха, че "селяните са нравствено най-самобитният народен тип", и виждаха само в мужика истински народния характер (...). А между впрочем по данни на официалната статистика колхозното селячество, селяните-едноличници и селските занаятчии представляват всичко на всичко една пета част от днешното население"⁶. Типичен пример за демагогско изместване на акцентите. Ста-

тистическите аргументи насочват вниманието към количествената характеристика на селячеството, за да се избегне коментарът на социално-нравствените и духовните му измерения. Числата са достатъчни за Воронов, за да обвини в идеализация на "останалото в миналото патриархално село" писателите, които черпят вдъхновение от битието на селянина, и критиците, защитаващи правото им да преоткриват и претворяват мъдростта на това битие и трагизма на селската съдба.

Опонентите на такива становища използват други критерии и естествено стигат до общонародния характер на "селската" проза: "Между впрочем грешката на някои литератори се състои в това, че видените в селото проблеми те възприемат за чисто селски (...). Съвременните остри въпроси на селото са наши общонародни въпроси, от правилното решаване на които зависи съдбата на целия народ, а не само на селянина. Съвременната литература за селото — това е общонационална литература"⁷.

Днес никой не оспорва мястото и значението на "селската" проза в продължение на почти четвърт век. Сякаш спорещите мълчаливо се съгласиха с един малко неочакван, но дълбоко мотивиран извод на младия тогава критик Ю. Селезньов още в средата на 70-те години: "Тази проза е традиционна не в смисъл на формално следване принципите на руската литература от XIX век, но тя напълно съзнателно се стреми към творческо усвояване на тези органически начала на руската класика, които я направиха литература на високия полет, позволиха ѝ, оставайки си национално самобитна, да стане световна"⁸. За това, разбира се, е необходимо и озарението на истинския талант. А с такива таланти руската литература е щедро надарена. Към изброените по-горе имена, без намек за някаква класификация по степен на талантливост, можем да прибавим С. Залигин, П. Проскурин, В. Солоухин, В. Лихоносков и още много други. Всички заедно допринесоха спорът отново да приключи на равнище "Традиция и новаторство".

От средата на 80-те години динамиката на събитията в духовния живот е такава, че преди още да се стопят гримасите на недоволство по лицата на писателите-деревенцики, избухна нов спор. Този път той нямаше за цел да доказва очевидното, че: "... тези писатели в най-добрите си произведения поставят въпроса за съдбата на духовните ценности на човека и обществото в нашия стремителен век"⁹ или че тази проза в същността си е традиционна. Възкресяването на "осъдената на смърт" от догматизма литература, освобождаването на "арестуваните" имена и заглавия, признаването на "руско гражданство" на сътворените извън пределите на страната произведения — всичко това рязко измени ценностните критерии. Днес значимостта на писателското творчество се определя не с класово-партиен подход или с догмите на соцреализма. Промените в духовния живот са и промени в критическото съзнание. То търси и осмисля причините за това, че: "...селската проза дълги

години здраво стоеше на предната линия на художествената и социалната правда¹⁰. Стреми се да прогнозира бъдещето на тази проза в контекста на изменящата се литературна панорама в съвременна Русия. Именно по тези два пункта — причините и бъдещето — се развихри и последният засега спор около творчеството на писателите-деревенщии. В многообразието от мнения, оценки и прогнози се открояват становищата на Ю. Карабчиевски и Г. Белая.

Още през 70-те години се заговори, в началото с половин глас, постепенно все по-открито, рязко и дори саркастично, за т. нар. "секретарска" литература. Как се появи тя? Веднъж изпуснала "духа от бутилката" при първата десталинизация, Системата вече не можеше да спре превръщането на темите табу във високохудожествено изобличение на собствените ѝ недъзи. Потърси изход в политиката на "камшика и моркова". Бичът засвистя над главите на най-талантливите и непокорните. Напуснаха страната. Някои от тях получиха и световно признание — Нобеловата награда за литература — Ал. Солженицин и Й. Бродски. Но да се изгонят всички, е невъзможно. На останалите Системата предложи "морковче" — почти всички от най-гръмогласните поети на 60-те години и от най-известните писатели-деревенщии в различно време заемаха секретарски постове. Не само в апарата на писателския съюз, но и в партийния и държавния апарат. При някои от авторите (М. Алексеев, С. Залигин) тази политика даде временни резултати ("Върбица неплачуща", "Солени дол") по посока на защита на Системата. Но повечето "деревенщии" останаха верни на избраната позиция и задълбочиха творческите си дирения за трагичната съдба на руското село — В. Распутин, Ф. Абрамов, В. Астафиев. Навреме се завърна на тази позиция и М. Алексеев с романа си "Немирници" (1981). Но компромисът вече беше направен. В една или друга степен "началническото" положение на тези писатели даваше основание за дискредитиране на "секретарската проза". А това значи и на литературата за селото.

С перото на страстен публицист Карабчиевски никога не е обслужвал официални каузи заради безметежно съществуване. С неспокоен дух и полемична страст се изявява като културолог и литературен критик. Резките му и категорични оценки никога не са еднозначно мотивирани, а са резултат от солидни наблюдения, изводи и обобщения на широк спектър от социокултурни процеси. Критериите му респектират дори в наше време, когато се появиха непознати досега постижения на литературата и изкуството, наложиха се други, доскоро категорично отричани идейно-естетически позиции. Оценките му смущават и сега, когато сме свидетели на тотално, понякога безсмислено отрицание на всичко, родено и утвърдено в "годините на застоя". Но някои от мненията му предизвикват основателни възражения. Според него "Миналата изключителност на положението, което заемаше "селската" проза, се обяснява не с изключителната важност на селската тема (макар, разбира се, тази тема да не е по-малко важна от другите) и не от изключителната надареност на селските писатели (макар че сред тях безусловно има надарени), а от тези изключителни

условия, които изкуствено бяха създадени в обстановката на всеобщ натиск и забрана¹¹.

Отделянето на селската тема от военната или градската наистина би осигурило възможности за фаворизиране на писателите-деревенщици. Но нали в същата позиция биха могли да бъдат и военните или градските писатели? И все пак, независимо от отделните високохудожествени постижения, те не се превръщат в такава мощна и завладяваща литературна вълна. Но кому е необходимо изкуственото създаване на приоритетни позиции тъкмо за селските писатели? На самите тях — поради тщеславие и облекчена творческа удовлетвореност? Едва ли. Това би означавало да отречем чувството им за отговорност и самовзискателност. На критиката? Тя има греха да фаворизира отделни писатели особено ако са сред силните на деня. Направи и опит изкуствено да наложи престиж на "политическия роман" или поне на "политическия детектив". Но не успя. Освен това професионалният си авторитет тя защитава само тогава, когато прояви умение да определя перспективните тенденции в сложния литературен процес и усет за художествените стойности на отделната творба. Доказателство за проявените от критиката умения и усет са и съвременните, лишени от конюнктурни съображения оценки, единодушно потвърждаващи високите естетически достойнства именно на селската проза.

Тогава? Според Карабчиевски тази "изключителност на положението", което е заемала четвърт век селската проза, е била необходима на Началството (в контекста се подразбира Системата). То е "...разсъдило извънредно просто и мъдро. В херметическата затвореност на нашия селски живот, където всички източници на информация — телевизионни предавания по първа програма, радиоточката и вестник "Сельская жизнь" — с всичките си разкази за повседневните тегоби и трагизма в съдбата на отделните герои и на цели семейства, даже селища, не водят към опасни и крамолни изводи"¹². Този кръг от спиралата на разсъжденията му се затваря така: Началството е оставило на мира писателите-деревенщици, защото е преценило добре, че селската проза може да накара читателя да се замисли и да прави изводи, но не и самия герой, т. е. не и реалния селянин.

Бихме могли да продължим мислите на критика: при такава социална безвредност и безпомощност на Системата книгите на тия писатели са необходими като заместител на цялата истина за трагичното състояние на нещата. Въпреки голямата индивидуална и обединена мощ на талантите, тематичната ограниченост на техните произведения им дава възможност да открият само част от Истината. "Потенциалът на тяхната крамолност — пише Карабчиевски — все пак е несравним с този непредсказуемо опасен заряд, който се натрупваше и култивираше в целия градски, интелегентски живот и всеки момент можеше да се излее в градската литература, ако и на нея, по нечие нехайство, ѝ бяха позволили такава степен на свобода"¹³.

Смущава вътрешното противоречие в логиката на критика, защото най-

напред се говори за началство, "разсъдило извънредно просто и мъдро", а после това се осмисля като "нечие нехайство". Очевидно гневът на автора от "секретарската литература" е противопоставил селската на градската проза, за да затвори втория кръг от спиралата на разсъжденията му. Обаче въпросите, които можем да си зададем, са многопосочни по смисъл. Например: с какво историческата съдба на гражданина, бил той работник или интелегент, е по-трагична от съдбата на абсолютно обезправения селянин, че да се натрупа този "несравнимо по-опасен заряд"? Достатъчна ли е повишената социална чувствителност на интелегента, за да го направи "непредсказуемо опасен" чрез високохудожествена литература? Нали същият този социалночувствителен интелегент може да сътвори "крамолни" произведения", отразявайки съдбата на най-обезправената част от народа — селячеството? Не се ли противопоставят изкуствено писателите, родени и израснали на село, чийто живот е част от живота на руското село въобще, на духовния аристократизъм на писателите потомствени интелегенти? Не биха ли могли Системата и Началството по същата логика (даже с повече основания) да потиснат горчивата истина за селото, а да оставят свободна градската тема? Това също би било само част от Голямата истина...

Ясно е, че въпросите ми са всъщност възражения. Съдържащите се в тях отговори могат да обяснят и недоумението на самия критик: "Впрочем възникна ситуация странна, даже куриозна: селската проза губи водещото място, а градската въпреки очакванията съвсем не бърза да го заеме"¹⁴. При цялото ми уважение към ерудицията и полемическия талант на Карабчиевски не мога да не отбележа още едно липсващо звено в логическата верига на разсъжденията му. Ситуацията, в която водещо място заема селската проза, всъщност е най-изгодна за пролетарската литература. Класата-хегемон има всички предпоставки да създаде изкуство, което да каже цялата истина за това, че никога в историята не е била по-жестоко експлоатирана не само като работна сила, но и като ентузиазъм, като източник и вдъхновител на вяра в "светлото бъдеще". Защо не го прави, макар че и това не би била цялата истина за Системата? Или не осъзнава жестокостта на демагогските спекулации с историческата си мисия? А може би селската проза по блестящ начин "си е отмъстила" за високомерното презрение на пролеткултовци и раповци?

Въпросите и възраженията могат да бъдат продължени, но и тези ни убеждават, че Карабчиевски изкуствено е противопоставил градската на селската проза. Това обяснява защо не се оправдават очакванията му при новите условия градската проза бързо да заеме освободеното водещо място. Ако трябва водещото място да се определя тематично, убеден съм, че то ще принадлежи на доскорошните теми табу. А те са много: репресиите над различните кръгове интелегенция — политическа, селска, техническа, военна, творческа и т. н., издевателствата над селячеството при колективизацията, съдбата на милионите разкулачени семейства (част от децата им все пак са издържали невероятните

изпитания), огромната мрежа от лагери и съдбата на милионите от тях (Солженицин и Шаламов само открянаха вратата за Истината), разселването и унищожаването на цели народности, интригите и коварствата на апарата (държавен и партиен) и т. н., докато се разкрие истината за целия 70-годишен период на заблуди.

Ако към всичко това прибавим и все още незасегнатите от литературата истини за насилственото присъединяване на цели народи и огромни територии в навечерието на Втората световна война, и истините за "социалистическите революции" в България, Полша, Румъния, Унгария, и истините за Афганистан... Може би водещо място ще заеме новата "литература на факта", образец на която е "Архипелаг Гулаг", където характеристиките, обстоятелствата и конфликтите са взети от действителността с документална точност, но подборът на детайлите, композицията на материала, философското му осмисляне и емоционалното му въздействие, извисени от таланта на писателя, оправдават мисълта на Л. Толстой, че един ден "писателите, ако те изобщо съществуват, няма да съчиняват, а просто ще разказват за важното и интересното, което са имали случай да наблюдават в живота". Тъкмо тази мисъл е избрал М. Алексеев за мото на последния си роман "Немирници", защото основна художествена задача в него е да се каже цялата истина за кошмарната 1933-а година.

За разлика от Ю. Карабчиевски Г. Беляя смята, че "селската проза от 60—70-те години се развива не благодарение на обществено-историческите обстоятелства, а въпреки тях" и че това е оказало върху нея "дълговременно и съвсем не положително въздействие"¹⁵. Според нея това е литература, "която се е развивала в условията на деформиран и деформиращ социален живот, доброволно поела ролята на опониращо обществения застои съзнание"¹⁶.

Логиката на тези разсъждения се подкрепя от множество факти. Един от тях е например колективизацията. След написването на "Разораната целина" (известно е, че става дума за "социална поръчка" и компромис едновременно) тази тема е практически изчерпана. Не защото романът разкрива цялата истина за съдбата на руското село в ония години, а защото в него са заложени максимално разрешените възможности за истина, очертават се пределите на допустимото за казване. Можеш например да кажеш, че среднякът страда (Кондрат Майдаников), но след това задължително трябва да се разкрие неговото "осъзнаване" и превръщането му в убеден защитник на колхозната идея. "Грешките" при разкулачването също се споменават (многолюдното семейство на Гаев), но и те се осмислят като неизбежна последица от класовия гняв. След това задължително грешката се поправя — излязла е статията на Вожда за "главозамайването от успехите". Великодушното и хуманизмът на победилата класа в действие — Гаев е оставен в селото. Примерите могат да се продължат. И всички те отвеждат към заключението, че моделът е зададен и трябва да се следва точно. Дълго след това произведенията за колективизацията не могат да разширят пространствата за Истината.

А Истината е потресаваща. Прокудени са от родните огнища над 3 200 000 семейства, средно осемчленни, т. е. най-малко 20 милиона селяни¹⁷. Непоситимо за ума! Колко от децата и старците са оживели по безмилостните пътища към "спецпоселенията"? Какви мисли и чувства са вълнували тези стопани, обичащи земята и труда си? Какъв е смисълът на изпитанието? Каква е съдбата на оцелелите деца? И още безброй неразкрити тъмни въглчета от Истината... Кой и как да разкаже за тях в годините на "всеобща благодарност" от "мъдрото ръководство" на Партията? Едва днес можем да прочетем, че: "Над 100 хиляди села са изчезнали след 1930 г. Но това, което даже Сталин не успя да направи, бе постигнато от Брежнев: неговата модернизация унищожи руското селячество заедно със света му, културата, вярванията"¹⁸. Казано е от В. Распутин, един от тези, дето стигнаха най-далече, след като прекрачиха зад границите на забраната.

През 60-те и 70-те години селската проза като цяло е преминала тези граници и започва да прониква във всички кътчета на трагическото пространство. Обект на изображение са п о с л е д и ц и т е: масовото обезлюдяване на селата, гладът през 1933 г., прекъсването на изконните връзки човек — земя, човек — роден край, драмата на старците, останали в тези откъснати от света и угасващи огнища на живот. Истинските п р и ч и н и все още са табу. Нещо повече — обикновено се посочват за пример преуспяващи "колхози-милионери", сиреч — причината е в некомпетентното местно ръководство. Освен некомпетентно, то може да бъде и алчно или страхливо, недалновидно или лениво. Дотам се простира споменатата от Карабчиевски "свобода" на писателя-деревенщик — изобличаване на местното (най-много — районно) началство. Всъщност писателите успяват да кажат най-важното, да изнесат пред стъписания читател резултатите от безумието на една безчовечна политика. Струва ми се, че и най-заблуденият читател се е досещал за Истината. Всички опити да се прехвърли вината върху отделното "грешно" Началство са само йезуитска мимикрия на критиката. Системата е успяла да внуши, че е неуязвима без Трета световна война, а отделни "винтчета и гайки" от машината винаги могат да бъдат жертвувани. Важното е тя да не бъде атакувана. Разчита се на тоталния страх и на неговото отроче — вътрешния цензор.

Той наистина е вездесъщ. Ето как присъствува например у М. Алексеев. В първата му селска повест ("Хляб — съществително име") всяка от двайсетте новели засяга различни моменти от процеса на социална, нравствена и духовна разруха в руското село. Но колхозът по принцип се защитава. Както впрочем и мъдростта на партийната политика като цяло. Ако действието се развива през 20-те години, акцентът е върху продължаващата социална несправедливост — бедни и богати. Съдбата на бедните е в пряка зависимост от отношението на богатите и във фатална зависимост от природните стихии. Колхозът не се споменава в художествения текст, а присъствува като надежда за спасение ("Карюха"). Ако се отразяват събития, свързани с колективизацията, тя се представя като исторически неизбежен изход, т. е. — спасение в конкретния период

и единствено верен път към бъдещето ("Вишневият вир"). Дори когато се рисуват трагичните последици от колективизацията — гладът и смъртта на милиони невинни хора, и тогава вината е в представителите на апарата, а не в Системата като цяло ("Немирници"). Но тези описания са преминаване зад разрешената граница и това предизвиква смут в редакторските среди.

Нещо съвсем различно като тема е "колхозът и войната". В разработването ѝ писателите са "по-свободни", защото отразяването на житейската правда не е обременено от премълчавания, изопачавания или груби фалшификации. В тези години колхозът заменя естествената консолидация на хората, предизвикана от историческия момент на всенародно свръхнапрежение. Срещу външния враг той сплотява всички равнища на социалната йерархия, но срещу вътрешния враг на селото — Системата — е безпомощен, защото е нейн продукт. А една от функциите на Системата веднага след войната е тъкмо тази: да възстанови строгата йерархия, т. е. да раздели. Ето защо най-хубавите страници в романа "Върбица неплачуца" на М. Алексеев са тези, в които се разказва за живота на руското село през войната, а втората част на романа, макар и обективно вярно да отразява драматичните процеси в селото след войната, не постига художествена убедителност.

В книгата си "На переднем крае" Е. Морозова и В. Попов твърдят, че "няма ярки произведения за живота на съвременното село с неговите нови проблеми и характери, със сложността на процесите", и упрекуват писателите в "недостатъчно лични знания за живота в съвременното село"¹⁹. Мотивировката им е изградена върху анализ на "Върбица неплачуца". С известни уговорки можем да се съгласим с твърдението им, но обяснението и укорът са неприемливи. Още повече днес, когато е очевидно, че писателите-деревенщители познават отлично печалните процеси в селото и причините за неговата разруха. Друг е въпросът, че те не са искали или не са имали възможност да ги отразят честно и обективно.

Темата за обезлюдяването на руското село, за неговото опустошаване с всичките произтичащи от това явление последици, с авторовата болка и тревога присъствува в произведенията на всички селски писатели. Още в началото на 60-те години М. Алексеев в "Хляб — съществително име" с вълнение следи тъжните равносметки на селския летописец Инокентий Данилович. И до причините за страшната разруха се докосва стъписаната му душа: лошото, почти символично снабдяване на селата, разкулачването, гладната 1933 г., бягство по гигантските строежи. В основата на всяка от тези причини е Системата, но това не може да се каже открито. Картината поражда не с отделните детайли, а с обобщаващата представа за цялостното състояние на умиращото село. Ето защо, когато критиката упреква писателите, че не познават процесите в съвременното село, новите характери и новите явления, тя съзнателно пропуска да посочи къде е всъщност това ново село и как изглежда то. Или може би старото село си отива, а ново все още няма? Има с е л и щ е и то обикновено е строено "не по

човешки и нескопосано", защото "не са строили за себе си, гледали са само как по-лесно да построят и от всичко най-малко са мислили удобно ли ще бъде за живеене"¹²⁰.

Така го е описал В. Распутин в "Прощаване с Матьора". Това селище трябва да замени селото с история, с душа и със свой стопанин. Човекът и светът стават все по-трудно обяснима загадка и най-мъчителният въпрос е защо новото трябва да унищожи селото, вместо да го обнови? Същият въпрос звучи с голяма художествена сила и в романа на нашия писател В. Попов "Корените". В противопоставянето Горския — Ликоманов е заложена идеята, че новото трябва да стигне до всички хора, а не под натиска на социалната преса да изцежда жизнените сокове на селото, за да се самоутвърди в измамния блясък на селището на Ликоманов. Не към старото тегли Горския съселяните си, но не иска да се късат корените, защото без тях хората няма да имат своето утре. Действието му черпят сили от миналото за борба в настоящето в името на бъдещето. Трагизмът на героя е в това, че тъкмо борбата му в името на един идеал на бъдещето е извела на историческата сцена Ликоманов, човек без мисъл за вчера и без представа за утре. Но властен днес...

Основателно Г. Белая пише: "Когато се появи "Прощаване с Матьора", я прочетохме като художествена сага за всенародното прощаване със "селската Атлантида", която потъва под водата в целия свят, не само у нас"¹²¹. В повестта си В. Распутин, освен че рисува потискащи картини на обреченото село и посочва причините за неговата смърт, постига невъзможна до този момент представа за абсурден двубой между старото и новото, в който победителят (новото) предварително е осъден.

В българското село на В. Попов остават четиримата — Горския, Генерала, Спас и баба Неделя. Това са и четирите основни позиции, които имат конкретни житейски и философски измерения, свързани със селото: Горския — фанатичната увереност, че селото трябва да живее; Генерала — летописец, памет за процесите, времето и хората; Спас — обратното течение (чувството му за справедливост не е издържало товара на обидата и всичко в него се преобръща), странна смесица от Хитър Петър и Бай Ганьо; баба Неделя — безсмъртна като живота и човешкия дух. Те са и онези начала, от които можем да очакваме, че ще възкресят селото. Искрица надежда...

Селото на Распутин потъва и гласът на писателя е само ехо от многогласия и многобагрен, грешен и мъдър живот в миналото. А болката в този глас е от бездуховността на човека, лекомислено отказал се от своите корени, и от трагедията на човека, осъден да доживее дните си в неуютен свят, построен без душа и фантазия. Такова е неговото село, което литературните критици Морозова и Попов искат от писателите да бъде задълбочено проучено и опознато. Вероятно самите те малко го познават. Позицията на Г. Белая е по-обективна: "... скоро стана ясно, че "Прощаване с Матьора" е най-високата точка в развитието на селската проза и едновременно с това — точка, която обозначаваше,

че по-нататък път няма. Така във всеки случай се оказва в продължение на няколко години²². Смушава категоричността на твърдението, защото напомня известното възклицание на Горки в писмо до Чехов: "Какво направихте? Та Вие убихте реализма!", но справедливостта налага да се съгласим, че темата за съвременното руско село намери най-вярното си високохудожествено решение тъкмо в тази творба на Распутин. А мъчителното и болезнено "раждане" на новото село ще бъде темата на утрешната селска проза. Но първо трябва да възкръсне изконното руско село.

Наистина "Прощаване с Матьора" се появи не благодарение усилията на Началството, а въпреки тях, както и цялата селска проза. Но тази поява беше подготвена и стана възможна, защото Распутин вече беше изследвал в дълбочина процесите на нравствената разруха и разцеплението сред хората ("Пари за Мария"), на скъсване с духовните корени на предците ("Последен срок"), т. е. беше видал и показал страшното заболяване на селото, насилствено отстранено от естествения си път на развитие и попаднало в безизходица. Но повестта на Распутин едва ли би се появила без широкото настъпление на селската проза като цяло. Общият стремеж да запазят за бъдното националните духовни устои, преклонението пред завидната историческа съдба на "сеяча и пазача" на родината, общата концепция за човека и света — всичко това обедини селските писатели в своеобразно "родово лоно"²³, където творческата самобитност на всеки от тях само допълваше и обогатяваше възможностите на цялото. Това им позволи дръзко да прекратят зад бариерата на допустимите според Началството теми и проблеми.

На въпроса "Кой от Вашите по-млади колеги белетристи Ви е направил най-силно впечатление и с какво?" М. Алексеев отговаря без колебание: "Валентин Распутин, разбира се. Той е по-млад от такива писатели като В. Астафиев, Е. Носов, В. Белов и покойния Ф. Абрамов, но често го обединяват с тях. (Ето усещането за "родово лоно", директно изразено от селски писател — б. м. Г. Г.). Заради майсторството му, за дълбочината и искреността му много обичам този писател. По умение да надникне в душата на най-обикновените хора той може би е най-силен у нас сега"²⁴. Показателно е това мнение като честно признание за силата на таланта и като оценка за мястото, което заема В. Распутин в общото "родово лоно".

Авторът на "Прощаване с Матьора" започва творческия си път направо с проблемите на съвременното руско село, за да разкрие настъпващата бездуховност в селския живот и като последица — обърканата и самотна в страданието си човешка душа. Распутин видя алиенацията не с очите на страничен наблюдател, а през погледа на потърпевшия — обикновен, честен и трудолюбив "малък човек". И взриви мита за единното и монолитно, хуманно съветско общество. Нарастващата сила на изобличителния му патос подсказваше, че по-нататък може да продължи само ако премине далече "зад бариерата" и разкрие смисъла и същността на основния за руското село конфликт — да бъде ли и

занапред старината, или да потъне в небитието. Това обуслови появата на "Прощаване с Матъра". В същото време "родовото лоно" продължаваше себе си в усилията да се домогне до "корените" и "изворите" на идващата от вековете нравственост "далече зад пределите на 1917 година"²⁵ и да открие белезите на националноспецифичното и на общочовешкото в нея, в нравствеността.

Вл. Солоухин вървеше по безсмислено пустеещите московски площади, застроени с талашитени бараки, за да открие поне следите на повече от 400 архитектурни перли — църкви, манастири, параклиси ("Писма от Руския музей"). И подир искрите на изгорените "черни дъски" — изящните руски икони, вървеше, за да спаси нещо за паметта на родените след нас, да им покаже, че и преди тях са живели хора, обичащи Русия и свободата ѝ. В същото време Ч. Айтматов разказваше на Момчето мъдрата притча за Рогатата майка кошута и го караше да запомни имената на седмина свои деди, понеже, ако хората не помнят дедите си, "никой няма да се срамува от лошите си постъпки, защото и децата му няма да го помнят"²⁶. А М. Алексеев следеше през погледа на детето и през собствената си памет полета на "коня-птица" и жълтите очи на вълчата глутница, разкъсала последната надежда на селянина. В. Шукшин, В. Астафиев, В. Белов, С. Абрамов и всички останали селски писатели вървяха към истината за миналото, за да проумеят драмата на настоящето.

"Но главното даже не е в това : ... историята стана "идея" — пише Г. Белая, — традицията — категория на общественото съзнание. И това трябваше да се отстоява, да се закрепва в съзнанието на няколко поколения, израснали с убеждението, че до 1917 г. никаква история въобще не е имало"²⁷. И отново кръгът на полемиката се затваря от понятието традиция, но вече не в нейния литературоведски смисъл, а на ново равнище. Понятието се е превърнало в категория на общественото съзнание и включва в себе си духовния опит на дедите, нравствено-ценностната скала на народа и общочовешките измерения за духовност. Така постепенно "идеята за историческата връзка между времената престава да бъде абстракция, проявява се като естествено и органическо светоусещане на "старинните старици" (Распутин), на старците праведници, достойно преживели живота си и на превала на годините си съумели да намерят думи, за да изразят представата си за живота и смъртта"²⁸.

БЕЛЕЖКИ

¹ М. Эпштейн. Я быль назвал это — "метабола". — В: Взгляд, М., 1988, с. 183.

² Пак там, с. 196.

³ И. Шайтанов. Странный поэт. — В: Взгляд, с. 197—214.

⁴ В. Воронов. Лики народной жизни. М., 1972, с. 38.

⁵ Пак там, с. 38.

⁶ Пак там, с. 38—39.

- ⁷ А. Ланщиков. Вопросы и время. М., 1978, с. 95—96.
- ⁸ Ю. Селезнев. Вечное движение. М., 1976, с. 17.
- ⁹ Ф. Кузнецов. С веком наравне. М., 1981, с. 279.
- ¹⁰ Ю. Карабчиевский. В поисках уничтоженного времени. — Искусство кино, 1989, № 4, с. 36.
- ¹¹ Пак там, с. 36.
- ¹² Пак там, с. 36.
- ¹³ Пак там, с. 37.
- ¹⁴ Пак там, с. 37.
- ¹⁵ Г. Белая. Кризис! Кризис! — В: Взгляд, с. 59.
- ¹⁶ Пак там, с. 65.
- ¹⁷ Дайте са на акад. В. А. Тихонов. Вместо предисловие. В: Б. Можаяев. Мужики и бабы. Роман газета., 1989, № 5, с. 4.
- ¹⁸ В. Распутин. Трябва да следваме собствения си път (Интервю). — Стандарт, 21 дек., 1993, превод от сп. "Фигаро магазин".
- ¹⁹ Э. Морозова, В. Попов. На переднем крае. Львов, 1977, с. 108.
- ²⁰ В. Распутин. Повести и рассказы. С., 1978, с. 303—304.
- ²¹ Г. Белая. Цит. съч., с. 67.
- ²² Пак там, с. 65.
- ²³ Пак там, с. 65.
- ²⁴ Вж. в. Борба, лит. стр. "Светлик", 27 дек., 1984.
- ²⁵ Г. Белая. Цит. съч., с. 67.
- ²⁶ Ч. Айтматов. Избрано в два тома, т. I, С., 1976, с. 108.
- ²⁷ Г. Белая. Цит. съч., с. 67.
- ²⁸ Пак там, с. 67.